

Куцевол. – Вінниця: Глобус-прес, 2006. – 348 с.

5. Пономарев Я.А. Психология творчества и педагогика / Я.А. Пономарев – М.: Педагогика, 1976. – 280 с.

6. Сисоева С.О. Основы педагогической творчости: [підручник] / С.О. Сисоева. – К.: Міленіум, 2006. – 344 с.

7. Спиркин А. Г. Основы философии: Учеб. пособие для вузов / Александр Георгиевич Спиркин – М.: Политиздат, 1988. – 592 с.

8. Філософський енциклопедичний словник // Інститут філософії імені Григорія Сковороди НАН України; під керівництвом В.І. Шинкарука. – К.: Абрис, 2002. – 742 с.

9. Фрицок В.А. Формування креативності майбутніх учителів музики: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.04 «Теорія та методика професійної освіти» / В.А. Фрицок. – Вінниця, 2004. – 20 с.

10. Шахіна І.Ю. Формування креативності у майбутніх учителів математики засобами мультимедіа: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: 13.00.04 «Теорія та методика професійної освіти» / І.Ю. Шахіна. – Вінниця, 2007. – 20 с.

11. Шведерский А. С. Можно ли учить тому, чему нельзя учить // Психология худож. творчества: Хрестоматия / Сост. К. В. Сельченко. Минск: Харвест, 1999. – 752 с.

12. Яковенко И.М. Педагогическое сопровождение развития творческого потенциала будущего педагога в условиях вуза: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. пед. наук: спец. 13.00.08 «Теория и методика профессионального образования» / И.М. Яковенко. – Петропавловск – Камчатский, 2006. – 23 с.

УДК 78:81.373.3(477)

“МУЗИЧНІСТЬ” МОВИ ВЧИТЕЛЯ ПОЧАТКОВИХ КЛАСІВ У ВИМІРАХ ПЕДАГОГІЧНОЇ МАЙСТЕРНОСТІ

О.А.Лавріненко

Анотація. У статті здійснюється аналіз “музичності” мови вчителя початкових класів як складової мовно-комунікативної поведінки у взаємодії з учнями, подається характеристика базових понять культури мовлення у вимірах педагогічної майстерності.

Ключові слова: мова вчителя, гармонія, логічний наголос, мовний слух, музична звучність, музичний слух, ритм.

Аннотация. В статье анализируется “музыкальность” языка учителя начальных классов как составляющая коммуникативного языкового поведения во взаимоотношении с учениками, рассматривается характеристика базовых понятий культуры языка в измерениях педагогического мастерства.

Ключевые слова: язык учителя, гармония, логическое ударение, языковой слух, музыкальная звучность, музыкальный слух, ритм.

Summary. In article “musicality” of language of the elementary school teacher as a component of language communicative behavior in relationship with pupils is analyzed, the characteristic of basic concepts of culture of language in measurements of pedagogical skill is considered.

Key words: language of the teacher, harmony, logical accent, language hearing, musical sonority, ear for music, rhythm.

З яким би стилем декламаційного виконання чи формою декламації не мали справу актори і вчителі, якими б правилами чи законами логіки або психології вони не послуговувалися, наше вухо повсякчас має прислухатися до розмовного природного мовлення. Більшість теоретиків і практиків декламації, поправу визнають її видом мистецтва. Ще в 30-х роках ХХ ст. професором Московського Вищого педагогічного інституту імені К.Лібкнехта та Вищого Літературно-художнього інституту імені В.Я.Брюсова М.Пашковим було зазначено: “Мистецтво художнього читання, як і будь-яке мистецтво, – не світлина життя, воно не має включати в себе розмовну природну мову в цілому, зі всіма її блідими й невиразними сторонами, але воно не може пройти осторонь життя та ігнорувати естетично прийнятні форми буденної мови – невичерпного джерела тональних правил мови художньої. Як пластичний художник, синтезуючи у процесі своєї творчості, бере від природи те, що є найбільш досконалим, так і тональний художник неорганізовані природні шуми перетворює в організовану музику. Як і в дзорчанні струмка ми не можемо почути зачарованої фуги Баха, так і в розмовній природній мові ми не знайдемо натхненного, звучного, життєдайного, і в той же час, організованого живого слова” [4, с. 13].

У драматичному спектаклі мова актора має бути своєрідною музикою. Лише така мова зможе відобразити всі тонкощі найскладнішого внутрішнього життя сценічного героя, його почуттів і емоцій.

Для педагогіки початкової школи розвиток музичності мовлення вчителя молодших класів є беззаперечним фактом. І тут не варто говорити про те, що обов'язково у професійно-педагогічній підготовці вчителя слід вводити знання і володіння нотною грамотою (хоча практика показує: ті студенти педагогічних навчальних закладів, які опанували курс сольфеджіо дитячої музичної школи, основи гармонії в музичному училищі – більш здатні до естетично виразного відтворення літературного й навчального текстів, володіють достатньо виразною і мелодійною мовою). Задача викладачів психолого-педагогічного циклу педагогічних ВНЗ – розвивати у майбутніх учителів початкових класів музичність на рівні артистизму. Їх потрібно навчити розуміти музику мови, щоб збуджувати творчу фантазію, власну й своїх учнів. А це, зі свого боку, дозволить у подальшому здійснювати необхідний відбір виконавських прийомів, вироблення найтонших пристосувань, потрібних для вираження творчого задуму.

Однак, сам по собі музичний досвід не може призвести до розвитку естетичних почуттів. Музичні побудови тоді перетворюються в мову, коли вони зв'язуються з окремими явищами, предметами зовнішнього світу, з різноманітними станами людини, з її переживаннями. Коли звуки починають означати ці явища й слугувати засобом передачі певного повідомлення, вони стають мовою. Зазвичай з дитинства малюк в тій чи іншій мірі осягає цю мову. Засипаючи під колискову пісню, пританцьовуючи під танцювальний наспів, він починає розуміти, що різна музика означає різні явища. Опанувавши мову, він за словами пісні починає розуміти її музичний зміст і включати у свою дію – гру, танок тощо.

Виходячи з цього, К.Станіславський у пошуках основ виразності мовлення звернувся до музики й досвіду музичного театру, зокрема. “Музична інтонація, – говорив режисер, – розвивається врешті-решт за тими ж законами природи, що й інтонація людської мови; ці закони і втому, і в іншому випадку визначаються однією й тією ж логікою розвитку людських думок і почуттів, природними здібностями нашого голосу й слуху” [7]. Саме через музику й спів, зізнавався К. Станіславський, йому вдалося подолати більшість проблемних питань сценічної мови, досягнути нової якості мовної виразності, якої йому не вистачало, насамперед як актору, щоб виголошувати слова Пушкіна, Шекспіра, Шиллера. Цю нову якість він визначав як “природну музичну звучність” мови, при якій голос має “співати” і в розмові, і у вірші, звучати як на скрипці, а не “як горохом об стінку”. “Розмірена, звучна, злита мова володіє багатьма здатностями й елементами, спорідненими зі співом та музикою. Букви, склади і слова – це музичні ноти в мові, із яких складаються такти, арії й цілі симфонії. Не дарма ж гарну мову називають музичною. Беріть за зразок справжніх співаків і запозичуйте для своєї мови їхню чіткість, правильну розміреність та дисципліну в мові”, – писав К.Станіславський [7].

Проблематика взаємозв'язку мови і музичного мистецтва розглядалася багатьма представниками різноманітних галузей науки. В педагогіці цей зв'язок знаходить своє застосування у вигляді створення нових дидактичних концепцій на основі інтегрування музики та навчальних предметів. Але в теорії сценічної мови та педагогічної майстерності, де йдеться про характеристики мовлення вчителя й актора, сьогодні наголошується на таких поняттях, як гармонія і благозвучність мови – її музичності. Єдність музики і мови визнана усіма вченими. Відомо, що вона має спільне коріння – текст словесний і текст музичний сприймаються як усвідомлене повідомлення, втілене у певну форму. І музика, і мова складаються зі звуків-фонем, об'єднаних у “слова-знаки”, що, своєю чергою, формують закінчені вислови; їхня структура спирається на лінійні послідовності елементів, організованих відповідно до певних правил. Доречі, музикознавці досить довгий час сприймали вислови “музична мова” і “музичне мовлення” метафорично, хоч близькість музики і мови, спільність їхньої ієрархічної структури і способів функціонування настановували на думку про реальний та дійсний, а не образно-аналоговий характер такої близькості. У 60-х роках ХХ ст. Е. Назайкінський писав: “Розгляд зв'язку музики і мови демонструє також, що не частковості, не копіювання музикою окремих мовних зворотів, а спільні закономірності об'єднують музичне і мовне сприймання. Саме тут варто шукати взаємозв'язок музики і мови, і саме тут вони більш значущі й різноманітніші, ніж це можна було передбачити” [3].

Для оволодіння музичністю професійної мови вчителями початкових класів слід розглянути деякі основні закони музики, які варто усвідомити й дотримуватися в процесі декламування, читання, розмови чи бесіди тощо.

Зв'язок голосу й слуху встановлюється в ранньому дитинстві, причому дитина підсвідомо контролює свій голос і його модуляції. Якщо дитина народжується глухою або втрачає слух до початку формування мовлення, у неї відсутні уявлення про звучання звуків мови і відсутній слуховий контроль, тому початкові підсвідомі вияви голосової функції без належного розвитку можуть бути втрачені, і тоді розвивається глухонімота. Чим пізніше настає втрата слуху, тим більш стійкими є голосові навички глухої дитини. Однак, у кожному випадку при відсутності слухового контролю ~~навички~~ навички фонації потрібно підтримувати за допомогою спеціальних вправ.

За допомогою слухової функції людина контролює свій голос, а особи голосомовних професій використовують свої індивідуальні слухові й музично-слухові здібності в професійній дії. Слухові враження можуть бути не тільки результатом сприйняття власного голосу чи голосу інших людей із зовнішнього середовища, а й результатом власного уявлення людини, коли вона сприймає певні звуки, їх комбінації, інтонацію.

Музичний слух – це здатність відрізнити точність інтонації, силу і частоту звуків, інтервали між різними тонами, тривалість окремих звуків та інше. Для реалізації музичності необхідні також такі властивості, як “внутрішній слух” – здатність людини уявити звучання певних нот та їх поєднань. Всі ці властивості є індивідуальними і неможливі без нормального стану власне слухової функції.

Мовний (фонематичний) слух забезпечує контроль за висловленням текстом, забезпечує володіння інтонацією, тональним розвитком голосу. До професійних якостей фонематичного слуху відносять здатність розрізняти силу, висоту звуку, нормальний і патологічний тембр голосу (хрипоту, назалізацію, тремоловання та інше), зміни інтонації (стверджувальна, запитувальна та інша), логічні наголоси речення, темп мовлення.

Свого часу М. Цицерон проголошував: “Тому що слух, а через слух і душа має якусь природжену здатність вимірювати всі звуки. Тому вона розрізняє довгоги й короткості, завжди вимагає досконалості та міри; відчуває все обірване й куце, ображаючись цим, немов не сповна отриманим боргом; почуває розтягнутість і як би надмірну розгонистість, що ще більше дратує вухо. Тому що й тут, як майже скрізь, надмірність ображає сильніше, ніж недолік” [9, с. 178].

Зі слів М. Цицерона видно, що гармонійність мовця – це головна умова існування декламації стародавніх, до якої прагнули всі оратори. Стародавні люди вважали, що промова, позбавлена музики, губить виразність, тому оратори дотримувалися гармонійної музичної основи своїх промов.

Гармонія (грец. *αρμονία* — зв'язок, порядок, лад, злагодженість, відповідність, стрункість). Термін “гармонія” в музиці включає ряд значень: по-перше – присмак для слуху злагодженість звуків; по-друге, милозвучність (естетичне поняття, нім. *Harmonie*); по-третє – закономірне поєднання тонів у одночасному звучанні та суголосся (музично-теоретичні поняття).

Важливим чинником гармонійності декламації є ритм. Особливо вчителю слід уявити, що в ритмі визначається ставлення до думки й почуттів переважно через зміну важелів тональності мовлення: посилення чи послаблення, гальмування чи прискорення. У декламації ритм – це форма руху мелодії, закономірне чергування чи закономірна повторюваність комбінацій явищ сили і тривалості. В акторській майстерності явище, що називають “Ритмом”, визначається як закономірність і співвідношення частин матеріалу, організованого в єдине синтетичне ціле і навпаки, “Аритмією” називають відсутність ритму – неорганізований стан матеріалу, коли його окремі елементи знаходяться у випадковому співвідношенні один з одним [1, с. 18].

Якщо мова актора чи вчителя витримана стосовно мелодії, гармонійна, тембральна, і, разом з тим, залишає слухача байдужим, значить у ній відсутнє життя – ритм.

Почуття ритму – “ритмічність” не є якимось непізнаним і не дослідженим чуттям. В основному це вміння, що зводиться до обрахунку конкретних ритмічних співвідношень, у яких здійснюється будь-який процес (побутовий, трудовий чи творчий). Беззаперечно, якщо вчитель більш ґрунтовно сприйме й усвідомить зміст даного процесу, тим легше йому буде сприймати конкретні ритмічні співвідношення, тобто розкрити й пізнати ритм, притаманний даному процесу.

Теорія літератури досить влучно дає визначення поняття ритму. Так, ритм у літературі (грец. *rhythmos* – такт, розмірність, узгодженість) – закономірне чергування у часі подібних явищ, впорядкований рух, котрий у художній літературі набуває естетичного значення. Для професії вчителя початкових класів особливо важливим є усвідомлення виняткового значення ритму мовлення щодо саморозвитку його професійної майстерності. Відрадно, що нинішні вчителі перестають нехтувати у спілкуванні з учнями основами літературної української мови. Н. Тоцька слушно зауважує, що саме плавність українського мовлення зближує український мовленнєвий ритм із “ритмом музичним”, пісенним і природно пояснює, чому українська мова сприймається як особливо музикальна [8, с. 3].

У ритмічному малюнку декламації вчителя початкових класів важливого значення набуває логічний наголос. У кожній мовленнєвій (логічній) ланці слова групуються навколо головного слова. Таке слово називається “наголошеним”, бо виголошується, зазвичай, із деяким посиленням голосу.

Фраза може складатися із одного або декількох мовленнєвих ланок. Вони неоднорідні за значимістю, а отже – ударні слова в різних мовленнєвих ланках неоднакові. Слова, що несуть основну думку фрази, виділяються сильніше; слова, що є центрами “додаткових” мовленнєвих ланок, виділяються менш акцентовано. Якщо уважно прислухатись до звичайної розмовної мови, можна

помітити, що виділення головних за змістом слів відбувається не стільки шляхом звичайного посилення голосу, скільки його підвищенням чи пониженням. Силовий наголос – це найбільш примітивно й найменш виразно. З'єднання його з підвищенням чи пониженням тону робить мову більш мелодійною, збагаченою, плавною. Логічний наголос, по-суті, має складатися із посилення голосу та зміни тону. Таким чином, логічний наголос – *це підкреслена вимова етапних речень у промові (тези, висновки), а також найважливіших слів і словосполучень у фразах* [2].

Щоб набути навичок логічного виразного звучання мови вчителю, який працює з дітьми молодшого шкільного віку, необхідно:

– навчитися розбивати мовні такти, швидко визначаючи в них основне за змістом. Мовний такт – *відрізок фрази, цілісний за значенням, об'єднаний інтонаційно й відокремлений з обох боків паузами*. Тут можна скористатися порадою К. Станіславського: “Беріть частіше книжку, олівець, читайте і розмічайте прочитане за мовними тактами... Розмічування мовних тактів і читання по них необхідні тому, що вони змушують аналізувати фрази і доходити до їхньої суті. Без цього не скажеш правильної фрази. Звичка говорити по тактах зробить вашу мову не тільки стрункою за формою, зрозумілою за передачею, але й глибокою за змістом”;

– щоб розмітити логічно наголошені слова і вислови, необхідно передусім вибрати зі всієї фрази одне найважливіше слово і виділити його наголосом. Потім треба зробити те ж саме з менш важливими словами, але з такими, які теж необхідно виділити.

Часто можна спостерігати за вчителями початкової школи, які на уроці й навіть у позаурочний час говорять досить швидко. Учні їх постійно перепитують, нервують через неможливість занотувати в зошит, не розуміючи половини того, що встиг проговорити педагог. Тому важливою складовою ритміко-мелодійного сприйняття мовлення вчителя початкових класів є темп. Важливо усвідомити, від чого залежить темп мовлення взагалі.

Щонайперше – темп залежить від швидкості продукування мовлення, тобто від швидкості, з якою мозок “придумує, що сказати”, дає команду артикуляційному апарату, що відтворює задумане.

По-друге, наступним фактором, який впливає на швидкість мовлення є психічний стан людини в момент мовлення. Важко чекати від досить схвилюваного мовця спокійної, неквапливої мови.

По-третє, швидкість мови залежить від темпераменту індивіда. І цю швидкість досить важко змінити свідомо. Дійсно, можливо говорити окремі слова повільно, чи пришвидшити свій темп мовлення, але все це до певного моменту. Як тільки особа “вклинюється” в бесіду емоційно – все, її створений темп мовлення змінюється на “природний”. Необхідні тривалі заняття над собою, чи допомога спеціалістів із відповідною технікою, проте це не завжди працює на успішний результат.

І по-четверте, темп мовлення безпосередньо залежить від темпу й ритму життя. Якщо порівнювати темп мовлення селянина й міського жителя, то в другого він виявиться децю швидшим. Психологи навіть стверджують, що швидке мовлення може бути ознакою “розгнужаної психіки” [6].

У разі порушення оптимального темпу мовлення в учнів молодших класів спостерігається різке зниження повноти й точності у відтворенні навчальної інформації, яку вони чули на уроці. Проте зростає кількість помилкової інформації. Так, за умови середнього темпу мовлення вчителя (120 слів на хвилину) учні, відтворюючи почуте, вводять лише 14,2% довільної інформації, швидкого – вже 42,8%, а за умови уповільненого – 70% [5, с. 76]. Ці результати можна пояснити тим, що учні не можуть якісно сприймати мовлення вчителя, коли його темп не збігається з темпом їхньої пізнавальної дії. Важку частину матеріалу доцільно викладати уповільненим темпом, далі можна говорити швидше. Обов'язково сповільнюється мовлення, коли потрібно сформулювати той чи інший висновок – визначення, правило, принцип, закон. Варто враховувати і ступінь збудження учнів. Чим більше збуджена аудиторія, тим повільніше й тихіше варто говорити педагогу. Темп мовлення свідчить про впевненість під час обговорення проблеми, знання конкретної мови, емоційний стан, щирість чи фальш. Для української, як і для російської мов, наприклад, нормальним темпом вважається швидкість проголошення 250 складів на хвилину, тобто приблизно 4 склади за секунду. Цей темп сприймається як типовий. Його зменшення до 120 складів на хвилину викликає відчуття невпевненості того, хто говорить, зарозумілості чи просто поганого знання мови. Швидкий темп (до 400 складів на хвилину) свідчить не тільки про швидкість мовлення, а й про те, що той, хто говорить, чимось схвилюваний чи стурбований. Звичайно, темп мовлення збільшується, коли ми хочемо когось умовити і намагасмося використовувати для цього всі можливі засоби за короткий час. Експериментально доведено, що слухачі сприймають найкраще темп мовлення, властивий їм самим.

Висновок. Отже, розглянутий нами зв'язок між музичним мистецтвом і мовою дозволяє констатувати, що музика й мова – це звукові процеси з характерними для них спільними об'єктивними законами, розмежуванням, звуковою стилістикою, розподілом акцентів і кульмінацій. Композиція,

форма, ритм, звук, слово, темп, інтонація, динаміка, наголос тощо – групуються навколо загальних закономірностей художньо-образної мови музики і людської мови. Мистецтво художнього читання чи декламації, що має на меті засобами мелодії, гармонії, темпу й ритму – музичності живого слова виявити сутність поетичного твору, повинно стати дієвим стимулом для вчителя початкових класів у досягненні ним вершин педагогічної дії, утвердженням природності й правдивості, багатства й насиченості живої народної мови.

Література

1. Збруева Н.П. Ритмическое воспитание / Н.П. Збруева. -- М. : Государственное изд-во "Художественная литература", 1935. -- 109 [1] с.
2. Інтонація. Інтонаційно-виразні засоби мовлення // [Електронний ресурс]. -- режим доступу : [http : // www.referatcentral.org.ua / rhetoric_load.phpid](http://www.referatcentral.org.ua/rhetoric_load.phpid)
3. Музыка и слово // [Електронний ресурс]. -- режим доступу : [http : // vp-ch.ru / Muzyka-i-slovo](http://vp-ch.ru/Muzyka-i-slovo)
4. Пашков Н.А. Декламационная хрестоматия / Н.А. Пашков. -- М. : Книгоиздательство т-ва "В.В. Думнов, насл. бр. Салаевых", 1924–175 [1] с.
5. Педагогічна майстерність: [підручник] / І.А. Зязюн, Л.В. Крамуценко, І.Ф. Кривонос та ін. / За ред. І.А. Зязюна. -- К. : Вища шк., 1997. -- 349 с.
6. Скорость, темп речи // [Електронний ресурс]. -- режим доступу : [http : // www.constudio.ru / 2008 / 11 / skorost-temp-rechi.html](http://www.constudio.ru/2008/11/skorost-temp-rechi.html)
7. Станиславский К.С. Полное собрание сочинений в 8 т. // [Електронний ресурс]. -- режим доступу : [http : // nmm-club.ru / forum / view topic.php](http://nmm-club.ru/forum/viewtopic.php)
8. Тоцька Н.І. Засоби милозвучності української мови / Н.І. Тоцька // Українське мовознавство. -- К., 2000. -- Вип. 22. -- С. 2–3.
9. Цицерон Марк Тулій. Три трактата об ораторском искусстве / Марк Тулий Цицерон; [под. ред. М.Л. Гаспарова]. -- М., 1972. -- 286 с.